Op het spoor van de genocide van de Tutsi's in Rwanda

Ontmoeting met daders en analyse van het rechtssysteem na 1994

Carnet de voyage : sur les traces du génocide des Tutsis du Rwanda.

A la rencontre de génocidaires et découverte du système judiciaire après 1994

Mélanie Moreas

Traducteur : Anneleen Spiessens

Édition électronique

URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7637>

DOI : 10.4000/temoigner.7637

ISSN : 2506-6390

Cet article est une traduction de :

Carnet de voyage : sur les traces du génocide des Tutsis du Rwanda - URL : <https://journals.openedition.org/temoigner/7613> [fr]

Éditeur :

Éditions du Centre d'études et de documentation Mémoire d'Auschwitz, Éditions Kimé

Édition imprimée

Date de publication : 2 avril 2018

Pagination : 146-153

ISBN : 978-2-930953-06-9

ISSN : 2031-4183

Référence électronique

Mélanie Moreas, «Op het spoor van de genocide van de Tutsi's in Rwanda», *Témoigner. Entre histoire et mémoire* [Online], 126 | 2018, Online op 24 janvier 2022, geraadpleegd op 04 février 2022. URL: <http://journals.openedition.org/temoigner/7637> ; DOI: <https://doi.org/10.4000/temoigner.7637>

OP HET SPOOR VAN DE GENOCIDE VAN DE TUTSI'S IN RWANDA

ONTMOETING MET DADERS EN ANALYSE VAN HET RECHTSSYSTEEM NA 1994

Donderdag 20 juli 2017, 9.30u. Een regeringswagen komt me oppikken in hotel Gloria, in het centrum van Kigali. Ik ben in het gezelschap van twee medewerkers en Jean R. (lid van de Commission Nationale de Lutte contre le Génocide, CNLG). Het is zestig kilometer tot onze eindbestemming. Een uur lang flitsen majestueuze, golvende landschappen voorbij achter de felgekleurde gewaden van de vrouwen en de grote manden van bananenbladeren waarin ze groenten en fruit op hun hoofd torsen. We rijden door verschillende dorpen, er klinken kinderstemmen: ‘muzungu’¹. De inwoners zijn druk in de weer. Ze wapperen met tricolore vlaggen op weg naar een pro-Kagame-meeting², of nemen een rood aarden weggetje naar een van de vele telefoniewinkels.

Hoe aangenaam het ook is om deze taferelen uit het dagelijkse leven te aanschouwen, er valt een zware

stilte in de wagen wanneer we ons eindpunt naderen: de gevangenis van Rwamagana, de hoofdplaats van de provincie Est. We gaan er *génocidaires* ontmoeten, daders van de genocide. Dapper of lichtzinnig? Voyeuristisch of gezond nieuwsgierig? Moeten we niet het woord geven aan alle protagonisten van een gebeurtenis, zelfs de meest extreme, om tot een beter begrip te komen? Om te begrijpen hoe iemand tot zulke daden kan overgaan? Begrijpen hoe iemand handlangers kan worden van het absolute kwaad? Begrijpen waarom en hoe een racistische ideologie een mens in de diepste duisternis kan werpen?

Het is nu te laat om terug te krabbelen. De dubbele toegangspoort zwaait open.

De auto baant zich een weg door hoge plantages, manoeuvreert over een eerste binnenplein waar gevangenen en bewakers ons vragende blikken toewerpen, rijdt langs een Rwandese vlag. De chauffeur parkeert uiteindelijk op een tweede plein vlakbij het hoofgebouw. Een paar bewakers komen ons groeten. We maken ons op voor een buitengewone ervaring die we nooit zullen vergeten.

We worden ontvangen door een vrouwelijke bewaker die ons een plaats aanwijst voor de deur van de gevangenisdirecteur, meneer James Mugisha. In afwachting van onze ontmoeting worden we gebrieft. In deze gevangenis zijn meer dan 10 000 mannen opgesloten. Alle misdaden zijn er ‘vertegenwoordigd’; naast zo’n 4000 *génocidaires* zitten er ook andere criminelen, veroordeeld voor diverse feiten. Het is de bedoeling geweest van de staat om ze samen te zetten, aangezien een groot deel van hen ooit weer in de Rwandese samenleving zal terugkeren. Dat alles maakt deel uit van het ambitieuze proces van recht en verzoening dat de overheid oplegt. Moeilijk om je dat voor te stellen. Hoe kunnen beulen en overlevenden samenleven in deze benauwde ruimte?

De gevangenen die al zijn veroordeeld, dragen een oranje uniform; degenen die wachten op hun uitspraak, een roze. Ze worden verdeeld over het complex in groepen van maximaal acht personen en verblijven in individuele cellen bij gewelddadig gedrag of om gezondheidsredenen (epidemie). Iedereen heeft bezoekrecht en de meerderheid is ingeënt tegen hepatitis B en C (dat is niet het geval voor de bewakers). Ze voeren verschillende taken uit, zoals maïs verbouwen, metselen of technische klussen. Ze moeten hun activiteiten zelfstandig plannen, dat is één van de belangrijkste vaardigheden die ze leren tijdens hun opsluiting.

Gevangenen die voor genocide zijn veroordeeld of voor een ander feit worden allen, zonder uitzondering, op dezelfde manier behandeld. Toch zijn er ook een paar verschillen. Zo kan een levenslang veroordeelde *génocidaire* nooit voorwaardelijk vrijkomen. In de

gevangenis worden groepssessies aangeboden door leden van de CNLG, waarin ze gevangenen aanzetten om na te denken over hun racistische gedachtegoed.

Alvorens het kantoor van de directeur binnen te stappen – waar we meer dan vijf uur zullen vertoeven – waarschuwt Jean R. ons dat *génocidaires* nooit alles vertellen...

– Gevel van het Rwandese parlement, ontsierd door kogelgaten. Honderden mensen vluchtten hierheen op 6 april 1994. Vandaag is er het Musée de la Campagne contre le Génocide ondergebracht.

(1) ‘Blanke’. De kinderen vinden het heerlijk om dat woord te roepen als ze een westerling zien.

(2) Het Front patriotique rwandais (FPR) werd opgericht in Oeganda in 1987-1988 door Rwandese ballingen. Hun leider is Paul Kagame. De politieke partij laat zich opmerken door haar tricolore (blauw-wit-rood) vlaggen en andere attributen.

••• ONTMOETING MET JAMES MUGISHA, DIRECTEUR VAN DE GEVANGENIS VAN RWAMAGANA

Meneer Mugisha ontvangt ons in zijn bescheiden ingerichte bureel. Ons gesprek, dat in het Engels verloopt, gaat eerst over de werking van de gevangenis. Aanvankelijk was het een gevangenis voor vrouwen, maar om logistieke redenen is het een strafinrichting geworden voor mannen uit verschillende streken. De *génocidaires* worden wel telkens ondergebracht in een gevangenis in de streek waar ze hun misdaden hebben begaan.

De directeur benadrukt dat heropvoeding de belangrijkste taak is van deze instelling, in overeenstemming met de richtlijnen die worden opgelegd door de nationale dienst voor gevangenen in Rwanda:

[D]e gevangene mag geen last zijn voor de belastingbetaler. Hij moet in zijn eigen voedselbehoeften voorzien door zelf te produceren en ervoor te zorgen dat ook de gevangenis een productiecentrum is. De vier pijlers – productie, recht, kennis en knowhow, goed gedrag – moeten in acht genomen worden. (Ndayishimiye 2016)

Mugisha beschrijft de verscheidene opleidings- en alfabetiseringsprogramma's. Ook over de productie van maïs en manden vertelt hij, en hij geeft voorbeelden. 'Van september 2015 tot februari 2016 had de gevangenis 120 hectare ter beschikking voor tuinbouw.' (Ndayishimiye 2016) Een deel van de verkoop van deze producten wordt op de spaarrekeningen van de gevangenen gestort, zo legt hij verder uit. Als de gevangene geld nodig heeft voor zijn gezin of in de refter, doet hij een aanvraag bij de administratieve dienst.

James Mugisha geeft ook aan dat vele gevangenen zelf initiatieven opstarten en dat zijn diensten hen aanmoedigen om dat te doen. Hij geeft het voorbeeld van een aantal mannen die na een geslaagde technische opleiding intra muros een extra verdieping hebben gezet op een reeds bestaand gebouw. Of Augustin Mbarushimina, specialist in taalonderwijs, die 'sinds 2002 in de gevangenis van Rwamagana verblijft en daar Engels en Frans heeft gegeven aan respectievelijk 200 en 500 gevangenen' (Ndayishimiye 2016). Mandenvlechten, fietsen herstellen, een diploma lager onder-

© Twitteraccount 'Rwamagana Prison'.

– Toegangspoort tot de gevangenis van Rwamagana.

wijs behalen: het zijn allemaal zaken die je sinds begin jaren 2000 in deze gevangenis kunt leren.

Vervolgens praten we over de *génocidaires*. James Mugisha vertelt ons hoe een vergiffenisplechtigheid verloopt. Die wordt georganiseerd op vraag van de dader, die schuld bekent en zijn spijt betuigt tegenover de familieleden, in de gevangenis of op de heuvel die getuige was van de misdaad. Soms lukt het niet meteen en moet het worden overgedaan, omdat de overlevenden de kracht niet hebben om oog te staan met de beulen. De plechtigheid geeft geen aanleiding tot strafvermindering, maar kan een latere herintegratie wel bevorderen. Voor familieleden is het een kans om een antwoord te krijgen op vragen die minstens gedeeltelijk open zijn gebleven, ook al zijn er intussen drieëntwintig jaar verstreken sinds het einde van de genocide op de Tutsi's in Rwanda.

Speelt de dader een spel, of vraagt hij oprecht vergiffenis? Dat is lastig om uit te maken, zeker omdat de gevangenen soms foute informatie gaven in eerdere *gacaca*-sessies.³

(3) Letterlijk 'gras' in kinyarwanda. Vorm van participatieve rechtspraak die plaatsvond op het gras in de heuvels, tussen 2001 en 2012.

Tijdens ons gesprek geeft de directeur nog een concreet voorbeeld: een overlevende had iemand gedood uit wraak. Tijdens zijn proces was hij tot levenslang veroordeeld. In de gevangenis kwam hij een *génocidaire* tegen die een straf van 16 jaar uitzat.⁴ Ook dat maakt deel uit van het verzoeningsbeleid dat wordt opgelegd aan de Rwandese samenleving: wraakacties worden streng bestraft. Onrecht of niet? Op dit moment lijkt het al te gek!

We beëindigen het gesprek met een persoonlijke vraag:

- 'En u, hebt u de beulen van uw familie ontmoet?'
- 'Ja, in de gevangenis en tijdens een vergiffenisplechtigheid die we enkele keren moesten instellen.'

Zijn nicht was getrouwd met de neef van haar moordenaar, en de familie vermoedt dat de echtgenoot betrokken was.

Er valt een stilte.

Ons gesprek met de directeur van de gevangenis van Rwamagana verliep rustig en duurde bijna twee uur.

ONTMOETING MET EEN EERSTE GEVANGENE: JOSEPH T., 57 JAAR, VEROORDEELD TOT 17 JAAR DOOR DE GACACA, OPGESLOTEN SINDS FEBRUARI 2010

Joseph stapt het bureel binnen, gekleed in zijn oranje uniform met korte broek en hemd. Hij draagt een lichtpaarse pet, een koperkleurig horloge, zwarte schoenen en witte sokken, en een grote bril. Met een fiere en pedante glimlach reikt hij ons de hand en dankt hij ons. Hij neemt plaats op minder dan vier meter van de bank waarop wij zitten. Hij lijkt in zijn nopjes en spreekt vlot Frans. Voor we aan de vragen beginnen, laten we hem zijn verhaal vertellen.

Joseph is de jongste van negen kinderen en afkomstig uit de provincie Sud, waar hij naar de lagere school ging bij de Groupe Scolaire de Butare. Hij zegt er meteen bij dat hij de genocidaire ideologie ingeprent

(4) Rwanda schafte de doodstraf af in 2007. Misdaden worden nu ondergebracht in vier categorieën volgens ernst, gaande van massamoordenaars, verkrachters en leiders tot 'kleine vissen' die hand- en spandiensten verrichtten (bijvoorbeeld plunderen tijdens de genocide).

kreeg door zowel zijn ouders als zijn leerkrachten. Hij wist dat hij Hutu was en merkte hoe de Tutsi's werden gediscrimineerd. Dankzij een beurs die enkel werd toegekend aan Hutu's kon hij een universitair programma afwerken in Polen. Bij zijn terugkeer werd hij benoemd tot directeur van een secundaire school in Est, waar hij zich schuldig maakte aan genocide in april 1994.

Tijdens zijn hele verhaal beklemtoont hij dat hij van staatswege de opdracht had gekregen om het aantal Tutsi's op zijn school drastisch in te perken. Daartoe had hij lijsten opgesteld met de namen van Tutsi-leerkrachten en -leerlingen in zijn instelling, en die aan de regering bezorgd. Aan het begin van de maand april 1994 – het is dan schoolvakantie – beveelt Joseph de portiers geen Tutsi's meer toe te laten op het schoolterrein. Op 9 april 1994 komt een van de leerkrachten er schuilen met zijn broer. Ze worden beiden onmiddellijk vermoord met een machete. Joseph verklaart: 'Ik draag de volledige verantwoordelijkheid.'

Daarop bestoken we hem met vragen.

Het ene na het andere excuus rolt uit Josephs mond. Hij verschuilt zich achter zijn opvoeding, die was gebaseerd op een absoluut racistisch gedachtegoed en op het Bahutu-manifest.⁵ Hij springt van de hak op de tak: eerst verduidelijkt hij dat Tutsi's op het gemeentehuis van ras konden veranderen (maar tegen welke prijs?) en dat een Hutu niet meer als Hutu werd beschouwd eens hij een Tutsi-vrouw had. Dan heeft hij het plots over zijn katholieke geloof en over het feit dat hij op negenjarige leeftijd is gedoopt.

We denken snel na en stellen Joseph vervolgens een reeks specifieke vragen. We willen weten wat er na april 1994 is gebeurd.

Hij vertelt dat hij in mei 1994 met zijn vrouw en kinderen gevlucht is naar Tanzania, Oeganda en Kenia. Later is hij alleen naar Europa getrokken. In Amsterdam, Moeskroen en Rijsel was hij niet welkom.

Wat een opluchting.

Vervolgens probeert hij ons ervan te overtuigen dat hij vluchtte omdat hij wroeging had. In januari

•••

... 2010 keerde hij argeloos terug naar Rwanda, zonder te weten dat er sinds 2007 een aanhoudingsbevel tegen hem liep. Hij blijft glimlachen. Als hij niet was teruggekeerd, zo zegt hij, zou hij nog steeds geloven dat hij goed had gehandeld. Dat moet zijn vrouw nog steeds denken, zij leeft in ballingschap in een buurland.

Jean, die regelmatig gevangenen ondervraagt, wordt nu onrustig.

Joseph buigt het hoofd.

De gevangene komt maar niet ter zake over de moord op de leerkracht en diens broer. Jean zegt dat de lichamen werden begraven. Hij suggereert dat de mannen misschien kwamen schuilen in de school omdat ze dachten dat ze daar veilig zouden zijn. Joseph zegt niets meer. Hij buigt opnieuw het hoofd. Het blijft secondenlang stil, een eeuwigheid. Zette hij een valstrik op voor de mannen? Vermoordde hij ze zelf? Begroef hij ze? Is de gevangene ons iets op de mouw aan het spelden?

Joseph antwoordt, hij is in de war, dan herneemt hij zijn verhaal en voegt eraan toe dat hij het schoolterrein had verlaten omdat de Interahamwe⁶ het gebouw hadden aangevallen – om het te plunderen, zo meende hij. We blijven vragen stellen, opnieuw en anders, want we zijn niet tevreden met de antwoorden die we krijgen. Wat is er nu gebeurd tussen 9 april, toen hij de school verliet, en 28 mei, toen hij op de vlucht sloeg?

Zijn antwoord: niet meer dan vage praatjes. ‘Alles is verwoest. Het doel van de Hutu’s was om alle Tutsi’s uit de weg te ruimen, maar God ging niet akkoord om ze allemaal te laten gaan. Een aantal hebben het overleefd. Na de genocide hebben zij onze harten ontleed.’

Joseph heeft vergiffenis gevraagd in 2016. Hij heeft brieven geschreven aan alle familieleden van de slachtoffers die in zijn school zijn uitgeroeid.

‘De ouders ervaren zelden schaamte. Maar soms beweren ze dat ze deden wat ieder ander mens zou hebben gedaan in hun plaats: gehoorzamen aan bevelen in een klimaat van terreur.’ (Eltchaninoff & Legros 2007, 44). Joseph besluit: ‘Ik kon me niet bedwingen, ook al ben ik katholiek, welopgevoed en hoogopgeleid.’

ONTMOETING MET EEN TWEEDE GEVANGENE: EMMANUEL H., LEVENSLANG VEROORDEELD VOOR DEELNAME AAN GENOCIDE

We ontmoeten een tweede gevangene. Emmanuel komt binnen in het bureel. Oranje uniform, witte bas-kets en zwarte kousen. Hij is erg groot en imposant. Hij werpt ons een donkere, ijzige blik toe. Emmanuel doet wat uit de lucht, kijkt ons nauwelijks aan en weigert Frans te spreken. Jean tolkt. Hij vertelt dat Emmanuel is opgesloten voor genocide, dat hij bekend heeft en dat hij een levenslange straf uitzit. Dat betekent dat hij minstens de genocide mee heeft beraamd.

Hij vertelt ons niet zijn persoonlijke verhaal, maar legt uit hoe de genocide vorm kreeg vóór 1994. Hij spreekt nooit in de eerste persoon en maakt ons meteen duidelijk dat er tekenen waren dat de Tutsi’s zouden worden uitgeroeid.

In 1976 trad Emmanuel in het leger. Daar werden geen Tutsi’s gerekruteerd; degenen die slaagden voor het ingangsexamen, werden terug naar hun heuvel gestuurd. Volgens hem startte het uitroeiingsprogramma in 1992. Hij verwijst naar de oprichting, in 1991, van politieke partijen zoals de MDR (Mouvement démocratique républicain), waarvan hij actief lid werd. Enkele maanden later ontstond de beweging ‘Jeunes démocrates républicains’. Het is duidelijk dat ‘de politieke mobilisatie van de MDR, vanaf 1991, gepaard ging met etnische spanningen [...] en met geweld, plunderingen en grondroof’ (Kimonyo 2008). In een aantal prefecturen, zoals Butare en Kibuye, ‘was de belangrijkste verklarende factor voor de vroege deelname aan de genocide het aantal MDR-Power-aanhangers’.⁷ (*ibid.*)

Emmanuel verklaart verder dat een brief uit Kigali in het hele land werd rondgestuurd. De brief riep op om zich aan te sluiten bij de Interahamwe en bevatte een agenda voor politieke meetings ten velde. In 1992-1993 weerklonk een Hutu-propagandalied in de heuvels. Het refrein spoorde aan om medeplichtigen uit te roeien. Rond die tijd eisten belangrijke

Hutu-politici⁸ dat iedereen zou worden geïdentificeerd en opgelijst.

Op 1 april 1994 nam Emmanuel deel aan een vergadering bij RTLM (Radio Télévision Libre des Milles Collines).⁹ Hij gelooft dat deze meeting doorslaggevend is geweest voor de moord op de Tutsi’s. Een parlamentslid zette de aanwezigen daar aan om de bevolking ervan te overtuigen dat de spanningen voornamelijk veroorzaakt werden door het FPR (volgens de extremistische Hutu’s verantwoordelijk voor de oorlog van 1990), en dat Tutsi’s Hutu’s aan het vermoorden waren. Een aantal Interahamwe-leden riep op om Tutsi’s massaal af te slachten en om zich te verdedigen tegen de ‘Inyenzi’.¹⁰ Tijdens diezelfde vergadering kregen Emmanuel en zijn kompanen praktische informatie: er werden wapens beloofd voor de volgende week. Ze moesten groepjes vormen van minstens twee personen wanneer ze op moordtocht gingen. Er werden leiders aangeduid per sector, om een zo groot mogelijk terrein te beslaan en de communicatie te vergemakkelijken.

Emmanuel verwijst naar een ander voorteken. In maart 1994, een kritieke periode, keerden veel militairen huiswaarts met hun wapens, wat niet toegestaan was onder het militaire reglement. Naar eigen zeggen was Emmanuel verbindingsofficier tussen de Interahamwe en het leger. Elke dag om zeven uur moest hij zich melden in het militaire kamp om de militieleden op te pikken.

Sinds zijn aanhouding houdt hij vol dat hij nooit zelf iemand heeft gedood maar dat hij de verantwoordelijkheid draagt voor de misdaden die onder zijn bevel werden gepleegd. Hij was ook getuige tijdens een proces in Frankrijk, tegen Rwandese burgemeesters die hadden meegewerkt aan de volkerenmoord. Vandaag is hij in de gevangenis vertegenwoordiger van de vereniging tegen genocide en voor burgereducatie...

De gesprekken zijn afgelopen, we verlaten het bureel van de directeur en begeven ons naar de wagen.

(8) Van 1973 tot 1994 is Juvénal Habyarimana president. Hij is Hutu.

(9) Een populair radiostation dat haatboodschappen uitzond voor en tijdens de genocide.

(10) Scheldnaam die de *génocidaires* gaven aan de Tutsi’s

Wie *génocidaires* ondervraagt, spreekt met rechtstreekse getuigen. Is dat niet de meest efficiënte methode om het negationistische discours onderuit te halen en zicht te krijgen op het hele gebeuren? We hoopten antwoorden te vinden in de gevangenis, maar komen buiten met meer vragen.

De dubbele toegangspoort zwaait weer open. Het wordt stil in de auto...

23 JAAR LATER

‘Fouten betreur je niet, maar erken je. Angst ontloop je niet, maar je overwin je. Liefde schreeuw je niet van de daken, maar bewijs je’, schreef Simone Veil. Hoe ver kun je daarin gaan? Is het, gezien de huidige situatie in Rwanda, niet naïef om te denken dat sommige ouders oprecht vergiffenis willen? Is het niet naïef om te denken dat de overlevenden, die dagelijks hun beulen tegen het lijf lopen, geen angst voelen of op wraak zinnen? Is het niet naïef om te denken dat alle Rwandezes zorgeloos hun toekomst tegemoet gaan, en die van hun kinderen? Wat moet er worden van dit land met zijn duizend heuvels na het derde mandaat van Paul Kagame?¹¹

Dit land, waarvan het kleinste stukje grond een *lieu de mémoire* is, moet zich heropbouwen. Het is verbaazingwekkend hoe zeer Rwanda is veranderd in minder dan twee jaar tijd: er werden nieuwe woonwijken gebouwd, een modern wegennet, winkelbuurten zoals in het Westen. Die dynamiek van heropbouw is overal merkbaar, en dan vooral bij de jongvolwassenen. Bij een café-restaurant aan de voet van het Parc National des Volcans in het noordoosten van het land leer ik Yvonne kennen, een jonge vrouw van 21. We beginnen meteen in het Frans te praten. Yvonne werkt hier drie maanden als dienstster om haar hogere studies techniek en handel te betalen. Ze vertelt dat ze een staatsbeurs heeft gekregen omdat ze uit een achtergesteld gezin komt en een gemiddelde van 64/73 behaalde. Yvonne werkt hier elke dag en hoopt dat ze op het einde van de zomer de 70 000 Rwandese francs (ongeveer 70 euro)

(6) Rwandese militie, opgericht in 1992.

(7) De meeste landelijke gemeenschappen die zich bij de MDR aansloten in 1991 werden MDR-Power.

(11) Kagame is president van Rwanda sinds 17 april 2000. In april 2017 werd hij met een score van 98 procent herverkozen voor een derde ambtstermijn van zeven jaar.

— Eén van de monumenten bij het Musée de la Campagne contre le Génocide.

... zal krijgen die haar baas beloofde. Daarmee zal ze haar inschrijving betalen en een deel van haar verblijf.¹² Maar ze verveelt zich, zo vertrouwt ze me toe, en ze mist haar familie en vrienden.

Als ik vraag wat haar grootste droom is, antwoordt ze dat ze graag een voedingswinkel zou openen, liefst op haar thuisheuvel. Ze zegt er meteen bij 'dat ze weinig hoop heeft. Want het gaat niet goed.' Dat begrijp ik niet helemaal:

'Waarom heb je weinig hoop?'
'Omdat alles zo snel kan omslaan.'
Het is een pientere meid.

(12) Voor Yvonne ziet het kostenplaatje er als volgt uit: 40 000 FRW voor de inschrijving, 65 000 voor het verblijf en 15 000 voor een dagelijkse maaltijd.

Bij het afscheid omhelst ze me innig. Ze is dankbaar dat ze haar verhaal kon doen en dat iemand naar haar luisterde. Dat gebeurt volgens haar niet vaak.

Yvonne beantwoordt helemaal aan het profiel van de 'generatie Kagame'. Het is de generatie geboren na de genocide, waarvan president Paul Kagame tijdens zijn gesprekken met François Soudan zei: 'Ik geloof dat zij het volgende hoofdstuk moeten schrijven, dat ze nog meer moeten bouwen, uitgaande van de ambities van dit land. Ze moeten zich concentreren op onze doelen voor de komende jaren.' (Soudan 2015, 120)

De generatie van de hernieuwing torst een zware last op de schouders! Net als de nakomelingen van de Shoah-overlevenden zullen de jonge Rwandezes de verschillende uitgesproken en onuitgesproken trau-

ma's verwerken. En net als de nakomelingen van de vermoorde Joodse families 'zal de genocide altijd tot het heden behoren. Ze rouwen zonder kans op herstel, zonder houvast. De geschiedenis staat stil, is versteend.' (Prudhomme 2015, 11)

En de kinderen van de beulen, staat hun misschien een nog zwaardere taak te wachten? De *génocidaires* hadden een ander lot kunnen kiezen. Immers, 'als men zich niet kan verzetten tegen een misdaad, kan men ten minste beslissen er niet aan mee te werken' (Truong 2007, 52). De Rechtvaardigen zijn daar een mooi voorbeeld van. In het nieuwe Musée de la Campagne contre le Génocide in het parlamentsgebouw is de laatste zaal precies aan hen gewijd. Er zijn tientallen foto's uitgestald die de moed illustreren van deze uitzonderlijke individuen. Ze verweerden zich met landwerktuigen of stierven met hun slachtoffers. Sommigen hadden geluk en zijn nog in leven: zij kregen de Umurinzi-medaille (*médaille de la Campagne contre le génocide*) of de Uriti-medaille (*médaille de la Libération nationale*). Ook westerlingen werden geëerd als Rechtvaardigen. Zo is er de Belgische voormalige volksvertegenwoordiger Jean Gol (1942-1995) die onvermoeibaar zijn regering probeerde te overhalen de gebeurtenissen in Rwanda als genocide te erkennen. Of de Italiaanse vrijwilliger Antonia Locatelli, die 'te veel wist' over de Tutsi-moorden in haar streek en in 1992 werd vermoord in Nyamata.

En ik, '*aurais-je été meilleure ou pire que ces gens*'?¹³ Zou ik beter of slechter zijn geweest dan die mensen? De figuren van held en beul zijn sterk geëvolueerd in de loop der tijden, maar 'houden ons steeds een spiegel voor. En ze leren ons om te blijven stilstaan bij de dingen.' (Eltchaninoff & Legros 2007, 40). ■

Mélanie Moreas (HE2B Defré)

Vertaling uit het Frans: Anneleen Spiessens

BIBLIOGRAFIE

- Michel Eltchaninoff & Martin Legros, 'Deux visages de l'humanité', *Philosophie Magazine* 12, 2007, 40-45.
- Jean-Paul Kimonyo, *Rwanda, Un génocide populaire*, Parijs: Karthala, 2008.
- Martin Legros & Anne-Sophie Moreau, 'Se retrouver un moment sans âme', *Philosophie Magazine* 12, 2007, 54-55.
- Jovin Ndayishimiye, 'Prison de Rwamagana: objectif: Production du maïs et métiers pour tous', 2016, <http://www.igihe.com/education-culture/prison-de-rwamagana-objectif-production-du-mais.html> (geraadpleegd 16 augustus 2017).
- Florence Prudhomme, *Rwanda, l'art de se reconstruire*, Boulogne-Billancourt: Ateliers Henry Dougier, 2015.
- François Soudan, *L'homme de fer. Conversation avec Paul Kagame, président du Rwanda*, Parijs: Idée du monde, 2015.
- Nicolas Truong, 'De l'intention à l'acte', *Philosophie Magazine* 12, 2007, 50-53.

(13) Uit het nummer *Né en 1917 à Leidenstadt* door Jean-Jacques Goldman.